

УДК 130.3+81.42

Б 61

Тетяна БІЛЕНКО

СЛОВО В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ЗААНГАЖОВАНOSTI

Функціонування слова в умовах ідеологічної взаємодії залучає до себе велику увагу саме тому, що кожна особистість залучається до комунікаційного процесу в складі конкретних структурних утворень, до яких вона належить об'єктивно онтологічно чи за власним вибором. У статті досліджується як специфіка мови, так і особливості вияву ідеологічного впливу (притистоання) в комунікації.

Ключові слова: слово, ідеологія, комунікація, суспільна свідомість, суспільна психологія, рівні суспільної свідомості, вибір.

Тема розвідки зумовлює провадити аналіз у царині мови та ідеології, яка тепер потребує спеціальної процедури "очищення", оскільки в недалекому радянському минулому це слово мало особливе конотаційне обтяження. З обраної теми, актуальної не лише для України, але й для зарубіжних країн (особливо пострадянського простору), література вельми багата, адже специфіка постмодернізму спонукає уважно аналізувати новації функціонування мови та мовленнєвої практики. Особливо значущими за останній час мені видаються такі публікації: зі сфери ідеології – монографії "Культура. Ідеологія. Особистість" (автори Андрущенко В., Губерський Л., Михальченко М., 2002р.), "Український експеримент на теренах гуманізму" (Г.Дашутін та М.Михальченко, 2001р.), з мови – "Прескриптивна лінгвістика як дискурс" (Г.М.Яворська, 2000р.), "Мова, думка і культурна реальність" (Р.Кісь, 2002р.), статті в збірниках та часописах Ю.Степанова, Д.Руденка, А.Ішмуратова, С.С.Єрмоленка, С.Я.Єрмоленко, В.Брицнна, П.Серіо, Ж.Делеза, Ж.Дерріда, В.Лук'янка,

З.Клоха та ін. Є ще імена класиків, без яких неможливий розгляд будь-яких аспектів обраної теми, незалежно від часу виходу їхніх праць: О.Потебня, В.Гумбольдт, Л.Вітгенштайн, М.Гайдеггер, Ф.Соссюр, Г.Гадамер, О.Лосєв, Р.Барт...

Мене в цій розвідці передовсім цікавить прагматичний аспект використання слова, оскільки в сучасних українських реаліях вельми важливо з'ясувати механізми взаємодії влади з соціально-культурними спільнотами та окремими громадянами в умовах розв'язання важливої проблеми – формування та утвердження національної ідеї.

Про розмаїті функції слова багато і докладно написано філософами, культурологами, лінгвістами, але і далі тривають пошуки джерел унікальної явленості і наповненості конкретного слова в реальному дискурсі. Платона вельми цікавила проблема постановки імені речі: є воно маніфестацією самої сутності речі чи виникло внаслідок узгодження людських прагнень, тобто угоди, конвенції. Стоїки, як твердить Секст Емпірик, “стосовно істини... вважають, що вона відрізняється від істинного трьома способами: субстанцією (*ουσία*), складом (*συστασις*) і значенням (*δυναμις*). Субстанцією вона відрізняється остільки, оскільки істина є тілом, а істинне існує як безтілесне. І це природньо, як вони кажуть, тому що істинне є твердженням, а твердження – це словесний вираз (*λεκτον*), а словесний вираз безтілесний... Своєю чергою, істина – це тіло, оскільки вона, як відомо, виявляється [є] знанням про все істинне. А будь-яке знання є так чи інак перебування провідного начала... А провідне начало, за їхнім ученням, є тіло. Отже, істина також за своїм родом повинна бути тілесною” [3, 67]. У середньовічній схоластиці напримирненні баталії тривали між номіналістами та реалістами, по суті, з того самого приводу, хоча й позначені більшою складністю та глибиною, оскільки містять ідею фундаментального символізму в контексті біблійної традиції. У новочасній традиції актуалізуються проблеми розуміння взаємопов'язаності *слова і речі*, а мова тлумачиться як творча процесуальність, невіддільна від людини як “мовної істоти”.

Гайдеггер писав, що люди “бачать у діяльності просто дійсність тої чи іншої дії. Її дієвість розцінюється за її результатом. Але сутність

діяльності у здійсненні. Здійснити означає: розгорнути щось до повноти його ества, привести до цієї повноти, *producere* – ви-робити. Тому здійсненне, власне, лише те, що вже є. Але що передовсім “є”, то це буття. Думкою з-дійсню-ється стосунок буття до людської істоти. Думка не створює і не розробляє цей стосунок. Вона просто відносить до буття те, що дане їй самим буттям. Це від-ношення [стосунок. – Т.Б.] полягає в тому, що думка дає буттю слово. Мова є домом буття. У житлі мови живе людина” [6, 192].

“На початку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог...”
Добре відомий зачин Євангелії від Івана так часто наводиться дослідниками як аргументація однозначності креативної сили Слова, що вже сприймається як заявлений стереотип, загальне місце, коли стали непотрібними ніякі пошуки, доведення, аргументації. Це варто однозначно вважати знеціненням духовного скарбу людства.

Слово – це не ізольована речовинна маніфестація, вирвана із тотальної універсальної буттєвості [універсальності буття]; слово – це продукт антропологічної сутності. Хоч би як воно виглядало зовні, хоч би яких виявів набувало – від звучання голосу через жест чи міміку до графічно зафіксованого зрозумілою [не чужою] мовою, – воно не може бути відокремлене від людини з її соматично-духовною сутністю.

Щоразу, коли слово включено до соціально-культурної взаємодії, воно постає явленістю неоднакового вмісту. “Ідеал посідає в наших думках непорушне місце. Ви не можете відійти від нього. Мусите щоразу повертатися до нього. Немає нічого поза ним: там бракує життєдайного повітря. – Звідки це все? Ідея сидить на нас, як окуляри на носі, хоч би ми на що поглянули, то дивимося через них. Нам навіть на думку не спадає зняти їх” [2, 135].

Цілком закономірно Олександр Потебня наголошував, що “мова є засобом не виражати вже готову думку, а створювати її, що вона не відображення світоспоглядання, яке вже склалося, а складова його діяльності. Аби схопити свої душевні порухи, аби осмислити свої зовнішні сприйняття, людина повинна кожне із них об’єктивувати у слові і слово це ввести у пов’язаність із іншими словами” [4, 121]. Ця пов’язаність можлива при вмілому використанні слова. “Коли філософи вживають якесь слово –

“знати”, “існувати”, “предмет”, “я”, “речення”, “назва” – намагаються схопити *суть* речі, треба завжди ставити перед собою питання: чи в мові, де те слово побутує, його справді колись так уживають?

Ми повертаємо слова від їхнього метафізичного вживання до щоденного” [2, 139].

Суспільна свідомість має складну структуру, в якій насамперед треба розрізняти рівні – нижчий та вищий. На нижчому рівні базується таке духовне освоєння світу, котре безпосередньо пов’язане [включене] з практичною діяльністю: це буденна свідомість, вона містить дуже багато випадкового – актуальні рефлексії, породжені конкретною фактуальністю, одиничні вчинки без детермінаційної спонуки, синергетична неоднозначність у варіативному прочитанні (чи пак вияві) тощо. Для буденної свідомості найприйнятніший сумарний метод дослідження, коли результат виводиться в кумуляційному процесі. Тут дуже багато виявів стихійного, непередбачуваного, спонтанного, тому необхідною умовою досягнення успіху при дослідженні процесів буденної свідомості є абсолютна коректність (чистота) його засобів і методів. Реальні обставини буття конкретної соціальної групи чи верстви породжують специфіку її мовленнєвого дискурсу, відмінну від інших структурних компонентів. Із невичерпного лексичного багатства обирається та активно використовується чисельно незначний набір лексичних засобів, які своєю повсякчасною практичною “задіяністю” значно полегшують процес спілкування в конкретній спільноті. Така лексика, переважно маркована (позитивно чи негативно), набуває своєрідного статусу – вживається як шифр, як мова для “посвячених”, “своїх”; це потрібно для збереження своєї “окремішності” (реальної чи надуманої), майже кастовості, оскільки оточення сприймається як вороже: в ньому прихована небезпека, яку треба розпізнати і знешкодити. Віками випробувана засада “*divide et impera*” і тепер доводить свою ефективність. Саме через соціальну пасивність та духовну байдужість значна частина населення може стати іграшкою в корисливих змаганнях за чийсь інтереси.

Панівна роль ідеології значною мірою досягається вербальними засобами, які влада успішно використовує в розмаїтих структурах – офіційних та неофіційних. Репресивна роль офіційного слова постає як бажання влади, витончено накинута нею воля, яку громадяни повинні

виконувати, часто при цьому не розуміючи, чому вони це роблять і чи їхні дії історично виправдані. Саме тому, що долучення до ідеології як вищого рівня свідомості потребує напруженої роботи мислі, можливі маніпуляції зі свідомістю пересічної людини, яка на своєму емпіричному рівні послуговується буденними поняттями, задовольняючись комфортом невігластва.

Мораль, релігія, мистецтво як форми суспільної свідомості становлять потужну силу духовного життя суспільства, адже саме в них із давніх давен акумулюється досвід людства у найширшому значенні слова. Всередині етносу є різні соціальні структурні елементи, роль яких у цій взаємодії визначається статусом, а він зумовлений тими відносинами, які сформувалися в соціальній спільноті. Можна багато сперечатися про їхні джерела – є вони породженням діалектики (взаємодії) продуктивних сил і виробничих відносин, як доводить марксизм, чи проявом первинності духовного чинника – ідей, які постають проводирем суспільного просування, руху вперед; можна пошукати інших філософських доктрин чи, нарешті, визнавати єдину провідну і незрівнянну ні з чим волю Божого провидіння, та неспростовним є факт: людина живе на землі, коренями своїми занурена в природу і не може від неї – природи – відірватися. *Свідомість допомагає їй розв'язувати свої проблеми у стосунках із природою і в суспільстві, тобто в своєму середовищі, між людьми.*

Словом можна виразити згоду, можна заперечити чиесь твердження або прийняти його і продовжити розмову. Але коли стикаєшся з об'єктивованою волею владної інстанції – репресивної чи ідеологічної, байдуже, – то доводиться сприймати таке слово як онтологічну сутність, яка представляє владну тотальність, є її агентом. Людина по-різному реагує на слова, ідеологічно обтяжені. Це залежить від багатьох чинників, серед яких найважливіші можна сформулювати так: 1) проголошені ідеологічні засади не належать до духовних цінностей цієї людини. Тоді вона може бути до них байдужою або, навпаки, активно войовничою, що зумовлено духовною культурою, вихованням та ерудицією; 2) почуті слова викладають важливе для духовної орієнтації людини – і вона активно реагує на почуте, мобілізується для дії та прагне розширити коло однодумців. Обидва ці варіанти можливі

лише за умови усвідомлення ідеологічної заангажованості, коли людина піднімається над рівнем буденної емпірії, живе духовно, тобто вміє розрізнити красиві зовні, але облудні слова і вагомі, як стиглий колос, глаголи. Тут небезпека чатує на душевно нищих, лінивих, кому затишно під чиеюсь опікою, кому не хочеться брати відповідальність ні за себе, ні за ближніх. Це саме вони найчастіше імітують бурхливу діяльність: нездатні до активної позитивної дії, неспроможні визначитися ідеологічно, вони щомиті готові змінити орієнтири і долучитися до протилежної сторони, бо переконань не мають. І постійно бідкаються, що вони – жертви чужих маніпуляцій. А справа передовсім у власних лінощах, невігластві, пасивності, у відсутності чуття громадянина.

Автори монографії “Культура. Ідеологія. Особистість” пишуть про ідеологію, що це – *“словесно-теоретична чи знаково-образна форма подання ціннісних орієнтацій певних соціальних груп. В ній з більшою чи меншою адекватністю виражено їх соціальне становище, колективний інтерес, історичну еволюцію, сучасний стан, можливі перспективи розвитку. Вона є формою духовної діяльності, системою поглядів, ідей і теорій, які є результатом віддзеркалення дійсності крізь призму (і з позицій) інтересів певних суспільних класів (груп), як теоретичне обґрунтування системи практичних дій цього класу (соціальної групи), як керівництво до дії й інструмент прогнозування майбутнього, який дає практичні установки для діяльності класу (соціальної групи), особистості і суспільству”* [1, 132].

Цікаво послухати французького філософа Альтюссера (Althusser), представника структуралізму (щоправда, з неомарксистським минулим). Він наполягав, що ідеологія – це єдність усвідомлених дійсних та уявних відношень до реальних умов людського існування, і чітко розрізняв поняття *теоретичної* та *практичної* ідеології. Буття суспільства в його історичній генезі є сукупністю історичних практик, які, за Альтюссером, постають у чотирьох різновидах: економічному, політичному, ідеологічному, теоретичному. Оскільки в цивілізованому суспільстві існує держава, вона використовує *свій апарат* для репресій, тобто для насильства; цей апарат один, і він є цілком суспільним надбанням. Натомість *ідеологічні апарати* держави існують у множині і належать переважно приватній сфері. Серед них можна

виявити релігійний (система розмаїтих церков), освітній (система державних і приватних навчальних закладів), родинний, юридичний, політичний (політичні системи, в тому числі політичні партії), комунікаційний (преса, радіо, телебачення тощо), культурний (література, мистецтво і т. ін.); їхня особливість у тому, що *вони не застосовують репресій, вони ідеологічні* [див. 8]. І саме тут знову постає питання про їхню специфіку. *Репресивна природа повелінь державної влади* неоднозначно сприймається членами суспільства, адже якимось соціальним групам ці репресії не загрожують (для них вони номінальні), деякі вважають, що зможуть уникнути покарань, користуючись власною хитрістю та підступністю (вони знають про злочинність своєї діяльності, але впевнені у своїй безкарності), ще інші внутрішньо готові відповідати за чужі провини, бо повністю зневірилися у силі правосуддя. А ще хтось тішиться, що закон покарає злодіїв, кривдників, лиходіїв, адже ж повинна влада захистити чесних громадян...

З ідеологією зовсім не так. Вона не має репресивної сили, але може потягти за собою репресії. Мабуть, нема такого дорослого громадянина (не лише в Україні, а взагалі в цивілізованому світі), який би вільно не оперував словом "ідеологія". Але далеко не кожний розуміє, що воно означає, і не вміє свідомо визначити своє ставлення до тої чи іншої ідеологічної системи чи напрямку.

Довкілля вщерть наповнене словами, людина в них занурена, як у повітряне оточення. Вона не може жити без повітря, так само не може жити без слів, послуговується ними, обираючи те чи інше, залежно від потреби: сама щось промовляє для інших і бере собі, почуте від них. Слова вимовляються іншими людьми як особисто до цієї конкретної людини, так і лунають для загалу, призначені для всіх. Іноді їх ніхто не відбирає (не сприймає), бо не готовий почути ті слова, іноді вони тиснуть на людину, переслідуючи її своєю імперативністю, примушують діяти, іноді спокушають, обіцяючи вимріяне благо... Треба розрізняти розмаїті ролі слова в комунікації: 1) слово, наділене спеціальними повноваженнями, оскільки вжите в офіційному документі, такі слова за статусом владні, наказові, імперативні. До них ставлення неоднакове, що залежить від приналежності до соціальної групи та від політичної зрілості; 2) слово партійних інституцій вагоме для їхніх членів та

прихильників, його невиконання тягне за собою різні форми осуду аж до остракізму, тобто виключення з лав, або й сильніші покарання; 3) слово мас-медіа по-різному маніфестує свою спрямованість, тут часто мета прихована; таке слово вельми впливове, бо діє передовсім на підсвідомість; 4) слово з чуток, гадок тощо. 5) На особливу увагу заслуговує слово із царини гендеру, оскільки ці проблеми лише віднедавна входять у теоретико-практичну сферу [див. 9]. Отже, слово в засобах масових комунікацій можна класифікувати так: а) слово як виразник важливого соціального набутку (пропаганда, форма подачі інформації); б) слово як популярний знак (термін), що може принести певним групам відповідні дивіденди; в) слово як експресивна форма спонуки до дії; г) слово як засіб введення в оману тощо.

Як зазначає Г.Яворська, “мова тоталітаризму з певного погляду може розглядатися як своєрідний експеримент, у якому до краю доведено можливості маніпулювання мовою з метою її використання як засобу жорсткого соціального контролю. Саме за допомогою мови створюється міфічний образ дійсності, з прототипним міфом про боротьбу сил добра із силами зла і відповідним чітким поділом світу на “своїх” і “чужих”. В умовах тоталітаризму лінгвістичні механізми влади (які тією чи іншою мірою використовуються у будь-яких соціальних спільнотах) реалізуються сповна” [7, 218].

Коли слово включається до смислової цілісності культурного поля, воно взаємодіє з ієрархією мовних і мовленнєвих кодів конкретного культурного простору. Саме тут бачимо можливість для розходження вживання слова в подальшому культурно-комунікаційному процесі залежно від індивідуальної настанови суб'єкта чи специфіки соціального часу. Слово може однаково звучати, але зміст чи значення його буде докорінно відрізнятись. На це передовсім впливають *перипетії ідеологічного протиборства суб'єктів* соціальної взаємодії. Із того духовного набутку, яким володіє суспільство, актуальний суб'єкт обирає важливе для себе вербальне оснащення, переслідуючи конкретні цілі в реалізації своєї стратегії, урізноманітнюючи тактику. Коли треба, він може вдаватися не просто до ідеологічного впливу (тиску) на ширші чи вужчі верстви населення (такий вплив завжди є, проте методи та механізми його здійснення визначаються багатьма чинниками, серед яких не остання роль належить моральним засадам учасників процесу).

але й до маніпуляцій їхньою свідомістю. У Флоріана Знанецького знаходимо слушну вимогу брати до уваги “людський коефіцієнт”, тобто точку зору тих людей, котрі є учасниками соціальної ситуації, їхнє розуміння цієї ситуації, адже при цьому вони визначають для себе її вагомі аспекти. А це визначення великою мірою залежить від того (наголошу важливий для мене аспект аналізу), як ці учасники соціальної дії *відбирають* (тобто розуміють, сприймають, розпаковують, а не *визбирають*) слова, адресовані їм їхніми проводирями (лідерами), з якою мірою адекватності усвідомлюють політичні гасла конкретної миті (часу) і чи правдиво відбиваються в тих гаслах значущі ідеологеми. І знову заввага: важливі для кого? *Об’єктивно важливі* для прогресивного процесу можуть бути для конкретного соціального суб’єкта *невигідними*, тобто маркованими негативно.

П.Серію наголошує, що мовлення ніколи не виникає на якійсь “нейтральній” основі. “Знеособлена, позбавлена пам’яті Адамова мова – це найбільш живучий міт у лінгвістиці. Насправді текст, письмовий чи усний, ніколи не може бути абсолютно початковим. Він завжди “говорить” до того і десь в іншому місці. “Мовлення” суб’єкта гетерогенне, будучи відповіддю, відгуком, посиленням або неприйняттям дискурсу інших” [5, 98]. Ця слушна теза допомагає збагнути ситуацію “залученості” свідомості індивіда до мовленнєвої практики суспільства. Широке мовне (і мовленнєве) докільля занурює його в себе, поглинає, і кожне почуте слово індивід повинен “виокремити” із того плину і “сконструювати” власну матрицю, де буде зазначено вектор його поведінки. Якщо якесь слово стало звичним для вуха, при усталеному його вживанні ним послуговуються як знаним елементом, який не потребує верифікації. Але ж його можуть вживати з такими конотаціями, про які пересічний громадянин навіть не здогадується. Саме на це розраховують ті, хто прагне маніпулювати свідомістю різних соціальних спільнот чи шарів суспільства.

Суспільство не може жити без ідеології. Але обов’язок кожного свідомого громадянина усвідомити, яку ідеологію він обирає і чому. Щоб потім не кивати на когось, звинувачуючи у власних лихах і негараздах.

1. Андрущенко В., Губерський Л., Михальченко М. Культура Ідеологія Особистість Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 577 с.
2. Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus; Філософські дослідження. – К.: Основи, 1995. – 311 с.
3. Эмпирик Секст. Соч. в двух томах. Т.1. – М.: Мысль, 1976. – 399 с.
4. Потебня А.А. Мысль и язык. – К.: Наукова думка, 1993. – 218 с.
5. Серио П. О языке власти: критический анализ // Философия языка: в границах и вне границ. Международная серия монографий 1. – Харьков: "ОКО", 1993. – С. 83 – 100.
6. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Время и бытие. Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – С. 192 – 220.
7. Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. – К.: НАНУ Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні, 2000. – 288 с.
8. Althusser. Pour Marx. – P., 1965. – 140 p.
9. Kłoch Zbigniew. De Saussure i lingwistyka feministyczna // Krytyka feministyczna Siostra teorii i historii literatury. Warszawa & Instytut Badan Literackich PAN, 2000. – S. 20 – 29.

Татьяна Биленко. Слово в контексте идеологической заангажированности. Функционирование слова в условиях идеологического взаимодействия привлекает к себе большое внимание именно потому, что каждая личность вовлекается в коммуникационный процесс в составе конкретных структурных образований, к которым она принадлежит объективно онтологически или по собственному выбору. В статье исследуется как специфика языка, так и особенности проявления идеологического влияния (противостояния) в коммуникации.

Ключевые слова: слово, идеология, коммуникация, общественное сознание, общественная психология, уровни общественного сознания, выбор.

Tetyana Bilenko. Word in ideology: aspects of engagements. Functioning of the word under the conditions of ideological interaction attracts great attention to itself because every personality is involved into the communicative process in the composition of concrete structural formations to which he belongs objectively ontologically or according to his own choice.

In the article the author studies the specifics of the language as well as peculiarities of revelation of ideological influence (resistance) in the communication.

Keywords: word, ideology, communication, social consciousness, social psychology, levels of social consciousness, choice.